

ते म्हणतात की असल्या चंगीभंगी माणसावर माझा विश्वास नाही, तुला मी मुळीच पाठविणार नाही, त्याच्या चांगल्या वागणुकीचा दाखला मिळाल्यावर मग पाहू म्हणे. भीत भीत ती म्हणाली तुला माझ्याबरोबर यायचं की नाही तेव्हढ सांग

हो , तुम्ही म्हणालं तसं, पण ते तुम्ही पिताजीना सांगा खाली मान घालून ती म्हणाली.

यावर बोलण्यासारखं फारसं काही नव्हतचं सास-याला विचारण्याची हिंमत तो गमावून बसला होता. कशाच्या जोरावर तो जाब विचारणार होता ? स्वतःला दूषणं देत राहणं आणि आतल्या आत आपमानानं जळत राहणं अेव्हढच त्याच्या हाती. आणि जिच्या प्रेमाची किंमत पूरेपूर कळली होती, जिच्या त्यागानं व सेवेनं त्याचं शरीर व मन निरोगी झालं होतं त्या प्राणप्रिय बनलेल्या पत्नीला इथच सोळून निघून जाणे नशीबी आलं होतं.

काच आणि हिरा यातला फरक त्याला कळला होता. प्रेम व वासना याचं खर रूप या निमित्तानं त्याला अनुभवायला मिळालं होतं.

दागिने, पैसे घेतल्याशिवाय स्पर्श करून देणारी ती माडीवरची वेश्या, आणि पतिच्या सडलेल्या शरीराची घृणा न करता त्याची सेवा करणारी ही आपली पत्नी यातील मूलभूत भेद त्याला पूरेपूर कळला पण आता उपयोग काय ? केलेल्या अपराधाची सजा अशा रितीनं मिळाली होती. प्रथम तशा रोगानं आणि आत्तां बायकोच्या दुरवण्यानं.

स्वतःची असूनही याक्षणी तिच्यावर सत्ता राहिली नव्हती कारण तो पती असला तरी कल्याणमल तांबी तिचा पिता होता जन्मदाता होता.

.५६.

तिचं हित आहित त्याला पहायलाच हवे होते. आणि कल्याणमलच्या या भूमिकेवर त्यांचं अपराधी मन, काहीं करू शकत नव्हतं.

त्याच्या सारा उत्साहं गळून गेला. यापूढे क्षणभरदेखील इथे राहणे त्याला असहय झालं. दुस-या दिवशी सकाळी सासूने पुढे आणलेल्या नास्त्याच्या ताटाला स्पर्श न करता तो तसाच दाराबाहेर पडला.

त्यावेळी दाराआळून अश्रुनी काठोकाठ भरलेले दोन निष्पाप डोळे त्याच्या पाठमो-या, विवश, निराश आकृतीकडे असहहयपणे पहात राहिले.

दिसेनाशा होणा-या पतीकड नुसतेच बघत राहिले. पती व पिता यांच्या कात्रीत सापडलेला तिचा जीव निष्कारणच भरडला जात होता. संसारचं तिचंसाधां स्वप्न भंगलं होत, सध्यातरी हे असंच असणार होतं.

.५७.

उठा बेटा मानं त्याला उठवलं.

बनारसीनं माच्या पायावर लोभ्ण घेतली होती. आज तीन महिन्यनंतर तो त्याच्या माणसात आला होता, हृदयात प्रयासानं कोंडून ठेवलेलं इतक्या दिवसाचं त्याचं दुःख मनाचा बांध फोडून डोळ्यावाटे उफाळून बाहेर आलं.

दोन्ही हातानी आपलं ऊर पिटून घेत बसकण मारून मायधाय मोकलून आकान्त करु लागली.

बस्स करा रडण, या , या अशा करंटया नादान पुत्रासाठी कशाला रडताय ? उलट हा मेला असता तर बरंच झालं असतं असं वाटतंय मला.

समजल ना या कुळ्बुडव्याच्या लीला, अहो तुमचा हा लाडका वेश्येकडे जायचा, घरातलं जडजवाहर चोरुन नेऊन तिला द्यायचा, वा ; वा ; काय पण पुत्र ! रत्न आहे नुसतं .!

याचसाठी आपण नवस केला होता ना ! याच्यासाठी रडून तुम्ही अश्रू वाया घालवूं नका, याची तेव्हढी लायकी नाही.

खरगसेननी शिव्याशापाचा भडिमार सुरु केला. त्याच्या मारानं तो अधिकच अर्धमेला झाला. त्या कडू शब्दानी खंतावत राहिला.

असं म्हणू नका हो, कसा कां असेना तो माझ्या काळजाचा तुकडा आहे.

पदरानं आपले डोळे पुसून मा म्हणाली.

अगं तुझ्या लाडक्याचा पराक्रम कळल्यावर आमच्या व्याहयानी मुलीला याच्याबरोबर पाठवल देखील नाही. कोण पाठबील सांगा ?

.५८.

खरगसेनाच्या चेहरा क्रेधान' लाल झाला होता. ते मनक्षोभामुळे थरथरत होते.

हा मुर्ख कांही माझ्या सांगण्यानं सुधारणार नाही आज संध्याकाळी आपले वडिलधारे याला चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगण्यासाठी आपल्या घरी येणार आहेत. तेव्हा याला अजिबात बाहेर सोऱ्हू नकोस. मी निघतो बाजारात, पोटापाण्यासाठी राबायलाय हवं, विशेषकरून यांच्या सारखा दिवटा ज्यांच्या पोटी येतो त्यांना तर रात्रंदिवस कष्ट करावे लागतात.

मुलाच्या जीवावर निवान्त होवून तीर्थयात्रा करीत हिंडावं म्हटल तर ते कुठलं नशीबात ? आग ओकल्यासारख बोलत खरगसेन बाहेर निघून गेले.

.५९.

संध्याकाळच्या त्या बैठकीला जणूं बादशाहा अकबराच्या दरबारचं स्वरूप आलं होतं. किंवा खरं म्हटले तर न्यायालयाच.

ओकटा बनारसी आरापी आणि बाकी सारेच न्यायाधीश करमचंद, लक्ष्मीचंद, दुलाहसाहू वगैरे बुजुर्गांनी ओसरीवरची बैठक भरून गेलेली.

पहा लक्ष्मीचंद, आत्ता तुम्हीच याला चार त्याच्या हिताचे शब्द सांगून बघा.

खरगसेनानी त्यांना हात जोऱ्हून विनंती केली, विषय थोडा नाजुक असल्यानी सर्वांनी ओकमेकाकडे पाहिलं, विषयाची सुरुवात कशी करावी हे कळेना, त्या सर्वात ज्येष्ठ असलेले करमचंद थोडसं खाकरून बनारसीला म्हणाले.

बेटा , तूं लहान आहेस, जगाची रीत आजून तुला ठावूक नाही, आजपर्यंत तुझ्या हातून जे झालं ते झालं, ते सारं विसर आणि चांगल्या मार्गाला लाग, ते प्रेम काव्य वगैरे सारं उनाड लोकासाठी असतं, आपल्या सारख्यानी त्याचा विचारही करायचा नसतो.

करमचंदाचा उपदेश संपल्यावर लक्ष्मीचंद कळकळीनं सांगू लागले.

अरे, तुझ्या वडिलांच्या कडे तरी पहा, केळ्हढया हालअपेष्टा सोसल्या आहेत त्यांनी, तुझ्यावर केळ्हढी आशा होती त्यांची, त्यांन । दुःखी करु नकोस.

तू रोज धर्मशाळेत जातोस म्हणे शास्त्र शिकायला, अरे ते संन्याशाच काम, आपल्या सारख्या संसारी माणसाना ते शिकून काय करायचंय ?

.६०.

ते ब्राह्मणानाच शोभतं, आपण व्यापारी, ते आपले काम नाही, व्यापा-याच्या मुलानं तर दुकानातच बसायला हवं.

आणि काय रे, ते प्रेम वगैरे करायला तू दरवेशी आहेस कां ? त्या घाणेरडया बायांचा नाद सोडून दे, आपल्या धर्माला, कुळाला ते शोभते कां ?

मान खाली घालून अेकटा बनारसी चुपचाप बसला होता सर्वांच्या उपदेशांच्या मारा असाच घटाकाभर चाललेला.

जोरदार गारांच्या पावसाच्या तडाख्यात अेखदं कोकरु सापडून थरथरावं तशी त्याची गत झाले ली, त्याची वाचाच, जणू गेलेली.

सर्व मंडळी उठून गेली, जातानाही त्याच्या पाठीवर थोपटून पून्हा पुन्हा उपदेश करीत गेली.

खरगसेनाना धीर आला, निदान या लोकांच्या उपदेशानं तरी बनारसी सुधरेल अशी आशा त्यांना वाटू लागली.

बनारसी आठ दिवस घरात तोंड लपवून. खोलीत स्वतःला बंद करून घेवून बसला.

बाहेर कुणाला तोंड दाखवायची शरम त्याला वाटत होती. विचार करकरून तो थकला, सारे अपमान करतात, आपल्याला समजून घेणारं कुणी नाही या भावनेनं तो वैतागल १, आपण चांगले वागायचे ठरवलय तरीही आपल्यावार कुणाचा विश्वास नाही या विचारात चिडून गेला. या सर्वावर सूड घेण्यासाठी आपण पूऱ्हां त्याच चुकीच्या मार्गानं जाव काय असं त्याला वाटूं लागलं.

.६१.

बनारसी घराकडे निघाला सकाळ्पासून तो बाजारात हिंडत होता, पण फायदेशीर असा सौदा झालाच नव्हता, कापडाच्या गांठी येवून पंधरा दिवस झाले होते, तो माल खपवून ती रक्कम ऐक्हाना मोकळी व्हायला हवी होती . त्याशिवाय दुसरा व्यापार करायला भांडवल कुठलं ?

हा व्यापार त्याच्या स्वतःच्या अखत्यारीला होता, त्याच्या पिताजीनी त्याला थोंडस भांडवल देवून माल आणायला सांगितला होता त्याप्रमाणे त्यांन माल खरेदी केल । होता. आतां तो विकून त्यातला नफा मिळवायला हवा होता.

कुणी नुसतीच आश्वासनं दिली होती, कुणी त्या कापडाची पोत पोहून नाक मुरडलं होतं तर कापडाची किंमत जास्त आहे म्हणून ते विकत घ्यायचं नाकारलं होतं.

या सर्व प्रकारणं बनारसी वैतागून गेला . त्याचा तो लाजिरवाणा आजार, सास-याचं अपमानास्पद वागणं, पिताजीचा राग या सा-यातून तो नुकताच बाहेर पडला.

खैराबादवरून दोन महिन्यापूर्वी पत्र आलं होतं म्हणून चार प्रतिष्ठित लोकांना सोबत घेवून जाऊन आपल्या बायकोला घेवून तो परतला होता.

त्याच्या जीवनातलं ते वादळ शमलं होते, पाणी पुऱ्हां संथ वाहूं लागलं होतं.

आता कुटुंबाच्या निर्वाहाकडे लक्ष द्यायला हवं होत, म्हणून व्यापारात सुस्थिर व्हायची त्याची धडपड होती.

कधी त्यात चार पैसे मिळायचे तर कधी काही नाही.

आजही निराशा होवूनच तो घराकडे यायला निघाला.

वैशाखाचा सूर्य भर माध्यान्ही माथ्यावर तळपत होता, जीवाची काहिली झाली होती.

घशाला तहानेनी कोरड पडलेली, अंगावरची वस्त्रं घामानं चिंब झालेली, चारी बाजूनी लू चे उण्ण इ[ं]गोत अंगावर येत होते,

.६२.

मनातली निराशा, वातावरणातील गरमी आणि पोटातल्या भूकेची जाणीव या सा-यानी बनारसीला पीडलेलं.

जय बम भोलेनाथ

जय शिवशंकर

म्हणत त्याच्यासमोर अेक बैरागी उभा,

बेटे, किस उलझनमे हो, सिवजी तेरा भला करेगा.

बनारसीनं त्याच्याकडे निरखून पाहिलं, छातीवर रुळणारी लांब दाढी, माथ्यावरची जटाजूट, गांजा ओढल्याने लालभडक झालेले डोळे, अंगाला राख फासलेले, कमरेला मृगजिन गुंडाळलेलं

क्षणभर त्याच्या मनात त्या बैराग्या विषयीचं भय तरळून गेलं याच्यापासून सुटका करून घ्यावी म्हणून त्यानं भरभर पावल उचलण्यास सुरुवात केली.

बेटे कहॉ भाग रहे हो । मै तेरा कल्याण करूंगा, तू धनदौलतसे मालामाल बनेगा, तेरी सब चिंता दूर होगी ।

हात वर करून त्याने बनारसीला आशिर्वाद दिला. बनारसीचं पाऊल तिथंच थबकलं.

चल, यहॉ मंदिरके सामने बैठे, मै तूसे सब समझा दूंगा. बैराग्याच्या माग बनारसी नकळत निघाला. देवळासमाच्या पिंपळाच्या पारावर दोधे बसले.

बेटा देख, मेरे पासव अेक मंतर है, अेक बरसतक जप करना उसके बाद तुम तूम्हारे दरपे रोज सुंबह अेक सोनेका दिनार पावोगे.

चकीत होवून मोठया अविश्वासाने बनरसी त्या बैराग्याकडे पाहूं लागला. तो काय म्हणतोय हे क्षणभर त्याचा ध्यानीही आलं नाही.

पण ते कळलं तेव्हां तो चक्रवून गेला, बापरे, अेक दिनार रोज जन्मभर.

तोहि विनासायास.

मग जन्मभर कसली ददातच नाही, उदारनिर्वाहासाठी अेव्हढी यातायात करण्याचे कांहीचं कारण मग उरणार नाही, रोज अेक सोन्याची दिनार, आणि व्यापारातला पैसा, लौकरच आपण श्रीमंत होवू.

.६३.

त्या त्रिलोकचंदसारखी हवेलीही बांधू

कुणची हांजी हांजी करण्याची गरज नाही, कष्ट करण्याची जरुरी नाही.

आहाहा

मंगल प्रभातकाली सोन्याच्या पावलानी दिनारच्या रुपानं येणीर लक्ष्मी.

त्यांच्या मरगळ्लेत्या शरीरात, निराशा मनात आशेचा संचार होवून तो पुलकित झाला, आपल्या समोर साधु नव्हे तर साक्षात आपले भाग्यच उभे आहे असे त्याला वाटले.

गुसाओ महाराज, आप मुझे मंत्र दिजीये, मै जप करूंगा

दोन्ही हात जोडून बनारसीन त्याला विनवलं. देखो, मै जो कहता हूँ चहं ध्यान रखना, भूलना मत, सब बराबर करना, तेरा नसीब खुल जायेगा.

बैराग्यानं सांगितलेल । मंत्र त्याने कागदावर लिहून घेतला,

बेटा मेरी दक्षिणा दे, तेरा कल्याण हो जायेगा ।

महाराज, क्या दू मेरे पास इस वक्त रुपये नही है.

जो है वह दो.

बनारसीच्या बोटात अेक अंगठी होती, सास-यानं लग्नात दिलेली, त्याने क्षणभर विचार करून ती अंगठी बोटातून काढून बैराग्याच्या समोर ठेवली, ती घेवून, जय भोलेनाथ म्हणत बैरागी निघून गेला.

कितीतरी वेळ बनारसी मंत्रमुग्ध अवस्थेत, मंत्र लिहलेला कागद त्यानं जपून अंगारख्याच्या दुमडीत ठेवला.

घराची वाट आता जणू शीतल झाली. आत्तां रात्रंदिवस तोच ध्यास.

.६४.

वर्ष संपत आलं, रोज स्नान करून शुचिर्भूत होवून त्या मंत्राचा जप, विशिष्ट आहार, अमावस्या, पौर्णिमेला निकून ब्रह्मचर्य.

बैराग्यानं सांगितलेले दंडक, सर्व सोपस्कार त्याने मनोभावे पाळलेले.

आज वर्ष संपणार होतं, सकाळ्पासून चित ठिकाण्यावर नव्हत या बाबतीत त्याने कमालीची गुप्तता पाळली होती. ओकदा कां उद्यापासून त्याला रोज ओक सोन्याची दिनार मिळू लागली की मगच हे गूप्तित तो पिताजीना व मा दादीला, पत्नीला सांगणार होता.

बरस्स आजचा ओकच दिवस राहिलेला. त्याच्या मनात ओकच ध्यास. आज कांही सुचत नव्हत त्यामूळे भानचंदजीकडेही तो गे ला नाही.

रात्र झाली, बिछान्यावर पडूनही त्याला झोप येईना, सारखी कूस बदलूनही स्वस्थता वाटेनां, रात्रीचा किती प्रहर उलटला हे समजेना.

पडल्या पडल्या त्याचे सताड उघडे डोळे खिडकीततून दिसणा-या आकाशाच्या तुकड्याकडे.

त्या चौकटीतला काळोख हलके हलके निवळू लागला. अंधाराच्या अणू अणूरेणूतून प्रकाशाचा अंश मिसळू लागला. ती चौकट केसरी आभेने उजळू लागली.

बनारसीनं अधीर अंतःकरणानं बाहेर येवून दार उघडलं अर्धघटिका उलटली, उजाडून घटिका झाली पण सोन्याच्या दिनारच काय ओक फुटकी कवडीदेखील तिथे दिसली नाही, आणि स्वतःच्या आत्यंतिक मूर्खपणाची जाणीव त्यावेळी त्याला झाली. स्वतःच्या त्या मूर्खपणावर तो उदासपणे हंसला.

.६५.

दुपार उतरुन गेली, कार्तिकाच्या थंडीमुळे आधीच हवेत असलेल्या गारवा वाढला, अंगणातून माडीवर जाणा-या जिन्यावर बनारसी बसलेला, ओकटाच, विचारमग्न.

चिंतन चाललेलं, अनेक गोष्टीचं, स्वतःच्या दुहेरी जीवनाचं दुभंगलेल्या व्यक्तीमत्वाची.

ऐका वेश्येच्या मोहपाशात अडकून तिच्या सहवासासाठी घरातलं जडजवाहर उधळणारा तोच होता तर मुनीश्रीच्या उपदेशानं परमपवित्र अशा तत्वज्ञानाच्या ग्रथांच्या अध्ययन करणारा तोच होता.

या जगात जन्म घेतल्याघेतल्या मृत्युच्या कराल जबडयात जाणा-या आपल्या बालकांच्या मृत्यूनं व्यथिय होवून अश्रु ढाळणारा अभागी कमनशिवी पिता तोच होता, तर प्रियतमच्या सौन्दर्याचा दासानुदासास होवून तिच्यावर काव्यपुष्टे उधळून धुंद होणारा रखलनशील पती आणि त्यावेळी प्रतिभावन्त कवी तोच होता. !

भौंदू साधूच्या पाठीमागे लागून सारासार विचार विसरुन अपार लोभानं वर्ष घालवणारा मूर्ख तो तर त्या घटनेनंतर भानचंदजीच्या उपदेशानं सावरलेला तोच होता.

अंधश्रद्धंच फसवं रूप समजून येवून सत्यस्वरूप अशा चिरतन ज्ञानसुखमय अशा धर्माचं स्वरूप जाणून घेवून गमावलेली मानसिक शांति मिळविणारा बनारसी तो होता, ऐकच होता.

सुख दुःख ज्ञान अज्ञान, दान लोभ, धर्म अधर्म अशा मानवी जीवनात येणा-या परस्पर विरोधी पै लू विषयीचं आश्चर्य त्याला वाटलंलं.

खरं कोणतं आणि खोटं कोणतं असे अनेक प्रश्न त्याला पडलेले.

तो पुन्हां पुन्हां अज्ञानाच्या तडाख्यात सापडून, परिस्थितीच्या भोव-यात अगतिक होवून सापडला होता. त्या भोव-यात

.६६.

सापडूनही तो किना-यावर आला होता.

अनेक विचारानं त्याचं अंतरंग व्यापून गेलं.

दवंडीच्या आवाजानं तो भानावर आला, आपण काय ॲकतोय हे त्याला कळलंच नाही.

बादशहा अकबर पैगंबरवासी झाले हो s s काय ही बातमी खरी आहे ? हो, आहेच, त्याशिवाय ही दवंडी कशी ?

बनारसी अंतर्बाह्य हादरुन गेला, त्याच्या मस्तकात घणघात होवूं लागले. भोवळ येवून पायरीवरुन गडगडीत तो खालच्या अंगणात येऊन पडला.

त्या आवाजानं रसोईधरात तांदूळ निवडीत बसलेली मा, हातातलं ताट तिथेच टाकून धावत बाहेर आली.

बनारसीच्या कपाळाला खूप खोल जखम झाली होती. त्यातून रक्त वाहून खालच्या फरशीवर त्याचं थारोळं जमलेलं तो बेशुद्ध पडलेला.

ते दृष्ट्य पाहून माचा जीव जणूं उडून गेला. बैठकीवर बसून हिशोब लिहणारे खरगसेन ही त्या आवालाने धावत आले.

पुन्हा आत जावून लोटयात पाणी घेवून येवून त्यांनी ते त्याच्या चेह-यावर पुन्हां पुन्हां शिंपडले.

ब-याच वेळानं बनारसीनं आपले डोळे उघडले, चिंतातूर चेह-याचे पिताजी, आश्रु ढाळणारी मा त्या दिसली, तो शुद्धीवर आल्याचे पाहून मा चं काळीज था-यावर आलं.

.६७.

खरगसेनानी त्याला हळुवारपणे उठवून बैठकीवर आणून झोपवले.

कपाळावरची जखम पुसून जळव्या कापडयाची ओक चिंधी तिथे बांधली.

अचानक काय झालं तुला ? खरगसेनानी विचारलं.

तुम्ही, तुम्ही औकली नाही ती दवंडी ? बादशहा अकबर पैगंबरवासी झाला. ती दवंडी औकून मला धक्काच बसला आणि मी घेरी येवून पडलो.

क्षीण स्वरात तो म्हणाला.

त्याक्षणी त्या घरातलं सारं वातावरणच बदलून गेलं, जणू अेखादं भयंकर सोसाट्याचं वादळ बेफामपणे घोगावत यावं आणि त्यानं सारं गांव उजाड, उध्वस्त करुन टाकावं तसं झालं.

जरा कुठै स्थिरस्थावर होवून संसाराचा गाडा सुरळित चालतो न चालतोय. व्यापाराचा थोडा जम बसतोय असं वाटतयं तोवर असली संकट कोसळायची.

पुन्हा सर्वत्र बंडाळी, अराजक, कूणाचा पायपोस कुणाच्या पायात उरायचा नाही, आधीच जुलमी असलेल्या शहराच्या सुलतानाच्या जुलमाला त्यावेळी आधिकच उधाण येई, राजरोस लुटालुट सुरु होई.

बनारसीच्या डोळ्यासमोर या असल्य पूर्वी घडलेल्या घटना तरळून गेल्या, कांही वर्षापूर्वीच अकबराच्या विरुद्ध बंड करुन शहजादा सलीम इथे आला होता.

आपल्याबरोबर शहरातल्या सर्व व्यापा-यानी कोल्हू बनात रहावं असा फतवा त्यानं काढला सर्व जवाहिरे, व्यापारि हवालदील झाले, कित्येकानी पळ काढला, धन संपत्ती लपवून सारे गुपचूप इकडे तिकडे पांगले.

.६८.

उरलेले प्रजाजन शाहजदा सलीमाच्या कारवाईला बळी पडले त्याच्या सैनिकानी लुटालुट सुरु केली, दुकान, घर उजाड होवू लागली. शहरातलं वातावरण भितीदायक झालं.

तेह्डयात बादशहा अकबरानं हे बंड मोळून काढण्यासाठी सैन्य पाठविले. सुलतान नुरमला आदेश दिला. त्याने कांही महत्वाचे निर्णय तातडीने घेतले, जौनपूरात आणि-बाणि सुरु केली, सर्व रस्त्याची नाकेबंदी करुन तिथे सैनिकांचा पहारा बसविला, घोडदळ पायदळ लढाईसाठी सज्ज केलं पहारेक-यांच्या तुकड्या शहरात गस्त घालू लागल्या. शस्त्र खरेदी बंदुका खोगीर या गोष्टीसाठी सुलतानानं आपला खजिना खुला केला. बादशहा अकबराची जराशीही गैरमर्जी ओढवून घेणं त्याच्या दृष्टीनं महाभयंकर होतं.

सलीमच्या हृदयाला तोंड देण्यासाठी शहाराच्या तटबंदीवर धनुर्धारी सैनिक सज्ज झाले.

वातावरण अतिशय तंग झाले. बादशहा आणि शाहजादा यांच्यातल्या या सत्तास्पर्धेनं जौनपूर भरडलं जात होत.

पिता पुत्र यांचं नातं संपून ते परस्परांचे हाडवैरी बनले होते. अेकमेकांचा नाश करण्याची धडपड चालली होती. राजकारण, बंड, कट, कारस्थान हाच त्यांचा धर्म झाली होती.

स्वार्थ आणि सत्ता या गोष्टीमुळे पितापुत्रामधली ममता. आदत सारं कांही नष्ट झालेलं. दुस-याला चिरडल तरच स्वतः जगण्याची शक्यता होती अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

असं असलं तरीही बादशहा व शहाजादयाच्या स्पर्धेत सामान्य प्रजा निरपराध नागरिक यांच्या जिविताची, मालमत्तेची हानि होवू नये. शहराचा विधंस होवू नये असं मानणा-यापैकी सरदार लालबेग हा होता, त्याच्या शिष्टाइला

.६९.

आणि मध्यस्थीला यश आले, शाहजाद सलीम आणि सुलतान नूरम यांच्यात समझोता आला, सलोख्याचा तह झाला, आणि पुन्हां स्थिरस्थावर झालं, तरीही झालेली हानि प्रचंड होती.

हे असल अस्थिर जीवन नेहमीचंच झालेलं, सत्ताधा-यांची मर्जी फिरली की प्रजाजनांचं दैव फिरलंच , हे असुरक्षित जीवन म्हणजे तारेवरची कसरतच.

स्वतःच्या देशांत, स्वतःच्या घरात चोरासारखं रहायचं, कधी देशोधडीस लागायची वेळ येईल ते कळतच नव्हत.

अकबराच्या मृत्युची बातमी औकून त्या सर्व कटु घटनांचा मनांत पुनः प्रत्यय आला.

कांही असलं तरी पूर्वीच्या बादशहापेक्षा अकबर उत्तम शास्ता होता.

सर्व धर्माविषयी त्याच्या मनात असले ल । समभाव दर्शविण्यासाठी तो प्रयत्न करीत असे आपलं स्वतःचे ओक नवंच तत्त्वज्ञान त्यानं बनवलेले.

सर्व धर्मातील उत्तम तत्वं घेवून त्याने ओक विचार संहिता बनवलेली दिने इलाही या नव्या धर्माचा ग्रंथ त्याने त्या भावनेतून लिहवून घेतला होता.

अकबराला गुणांची कदर होती. कलागुणांची ओळख होती.

आपल्या दरबारात त्याने निरनिराळ्या क्षेत्रातील गुणी व्यक्तीना निवडून त्यांना मानाचे स्थान दिले होते.

आपल्या राज्यात बंड बखेडा माजू नये म्हणून तो सदैव सावध असे. तसाच तो ओक मुत्सदीही होता. आपल्या शासनाला होणारा विरोध कमी व्हावा आणि जेत व जित यांच्यातील अंतर कमी व्हावे म्हणून त्याने राजपूत राजकन्याशी विवाह केला होता.

.७०.

राजपूतांच्या तीव्र वैराची धार बोथट व्हावी म्हणून हा उपाय त्याने योजला होता.

त्याच्या राज्यात प्रजेला काहीसे सुखसमाधान मिळून लागलं होतं.

जौनपूरातही अलीकडे चांगली परिस्थिती होती, गांठीचा रोग आला, त्या साथीमुळे माणसं मोठ्या प्रमाणावर दगवू लागली म्हणून शहर सोडून लोक दुसरीकडे रहायला गेले तेव्हा परत आल्यावरही लोकांची घर दार, संपत्ती सुरक्षित राहिली होती, अलीकड ही गोष्ट दुर्भिल झाली होती, ती बादशहा अकबराच्या राजवटीत घडली होती .

परन्तु आत्ता त्याचं निधन झालं होतं.

ही दुष्ट वार्ता औकून शहरात कोणत्याही क्षणी वाटेल ते होवू शकलं असतं, कत्तल, ललूटमार , अत्याचार सुरु झाले असयते, जुलमाच सत्र चालले असते. हे सारं कसं सहन कराव ? कां आणि किती सहन कराव ? आपला कांहीही अपराध नसताना ही जीवघेणी शिक्षा कां ?

लोकांचं जीवन, कुटुंब स्वास्थ्य, सारं काही विस्कटून टाकणार आराजक आत्तां थेमान घालणारा आणि त्यात आपल्यासारख्यांचां निष्कारण बळी जाणार या अशा असहय विचारानी बनारसीच्या मनाला ती बातमी औकताच अेखाद्या वावटळीप्रमाणे घेरून टाकलं आणि त्याची ही अवस्था झाली.

यावेळी तर खुद्य बादशहाच निधन पावला तेव्हां कोणते उत्पात घडतील यांची कल्पनाच करणे अशक्य.

पुन्हां ओकदा संपत्तीची लूट, शरीराच्या हाल अपेष्टा, ते लपून राहणं नशीबी आलं या भावनेने त्याच्या घरात आणि जौनपुरात जणूं प्रलय कोसळला.

ज्यानां दुसरीकडे आसरा घेणं शक्य होतं ते रात्रीतून पसार झाले. आपलं सोनं नाणं, मूल्यवान वस्तू दडवून ठेवून शहरातले श्रीमंत आणि प्रतिष्ठीत नागरिक अेखाद्या दरिद्री माणसासारखे जाडे भरडे कपडे नेसून फिरताना दिसू लागले.

.७१.

आपल्या अंगावरची नेहमीची आभूषणं, सुवर्णालंकार काढून ठेवून, तलम रेशमी व जरीच्या वस्त्राचा त्याग करून जुनी कलाहीन वस्त्रे नेसून त्यांच्या बायका जीव मुठीत घेवून आपल्या घराची दारं बंद करून घेवून वावरु लागल्या.

सर्वाच्या मनांत रांत्रंदिवस भिती कुठे कांही गोंगाट औकू आला किंवा घोडयांच्या टापांचा आवाज औकू आला की मरणप्राय अशी दयनीय अवस्था होत असे.

बनारसी व त्याच्या कुटुंबियानी ते दहा दिवस अवस्था, अशांत भयभीत अवस्थेत काढले.

अकराव्या दिवशी फर्मान निघालं.

पैगंबरवासी बादशहा अकबराचा ज्येष्ठ पुत्र सलीम हा गादिवर आला होता. सुलतान नुरुद्दीन जहांगीर हा किताब घेवून त्यांनं तख्त भुषविले होते.

राज्यातल्या सर्व नागरिकांनी शांतता पाळवी असं आवाहन त्याने केले होते.

त्याच्या नव्या राजवटीत सर्वांना न्याय सुख मिळेल याची ग्वाही दिली.

चक्रवादळानं भिरभिरणारा फुफाटा, ते वादळ निघून गेल्यावर हळू हळू खाली बसाव तसं वातावर ण निवळत गेलं. जौनपुरातील व्यवहार पूर्ववत सुरु झाले.

मृत्युशय्येवरील रोग्याच्या शरीरात पुन्हां चैतन्य यावे तसं बाजारातील झगमग, हवेली यांची रौनक, प्रतिष्ठातांच्या चेह-यावरची शान हे सार परतून आलं.

व्यापार धंदा, हास्य विनोद, भेटी, गांठी, मैफीली, गाणंबजावणं सारं काही पूर्वीप्रमाणे होत राहिलं मध्यांतरीचा तो सुतकी काळ विसरला गेला.

जीवनाचं चक्रचालू राहिलं, नव्या उत्साहानं, नव्या वेगानं.

बनारसीच्या माथ्यावरची जखम भरून आली. आरिथरतेच्या जुलमाच्या भयानं अर्धमेलं झालेलं त्याच्या मनाचं पाखरुं संकट टळल्यानं सुखावलं.

.७२.

डर नाही लागत किसी मरननका
मै तो दास हूं चंद्रकुखीकी चरणननका

घर बङ्गार, रास्ता, परवत, नदी माही
उनकेमधु नैन, बैन विना चैन नाही ॥

वाहवा ! ! वाहवा ! ! दिलखुलास दाद.

कासे कहू, दुखिया मनकी बात
सुदरीतिन सुनी लागे, पूनमनी रात

शाब्बास, हाय मर गये.

कविराजकी जय हो s s , हा हा हा s s .

वाहव्वाच्या उत्स्फूर्त उद्गारांचं, हास्याचं प्रसन्नकारंजं उडालं. गोमतीच्या किना-यावर तरुण मित्रांची ती दिलचस्प मैफल भरली होती.

सा-या शहराला विळखा घालून येवून इथे वाहणारी गोमती. तिचु चंचल उसळंत पाणी, माथ्यावरच्या काळ्या अंबरात उपस्थित असले ली अष्टमीची चंद्रकोर.

किना-यावर झेपवणा-या जललहरी आणि त्या लाटांवरुन वाहत येणा-या मिसळलेले पाण्याचे शीतल तुषार.

आणि किना-यावरच्या बैठकीत बनारसी गात असलेल्या ओकाहून ओक बहारदार अशा प्रेमकविता.

पुरवराज, हरिहर, रायचंद, अनवर या सर्वांचं देहभान हरपलेलं, त्या उन्मादक काव्यपंक्ती औकून सारेच जणू पागल झालेले.

घरदार, विवंचना सा-यांचा पूर्ण विसर पडलेला, ओका वेगळ्याच दुनियेत ते मशगुल झालेले.

.७३.

गोमतीच्या किना-यावर जमून बनारसीचं काव्यगायन ओकायचं असं सर्वांनी ठरवलं होतं, मध्यंतरी बनारसी अतिशय आजारी पडला होता. त्यानंतर व्यापारातले चढउत्तार, राज्यातील अस्थिर परिस्थिती यामुळे असं निवांत भेटणं कित्येक दिवसात जमलचं नव्हत.

प्रत्येकालाच प्रापंचिक जबाबदा-या, विवंचना होत्या त्यातले दोधंतिघं मात्र कलंदर होते, दिवसभर उनाडासारखं शहरभर हिंडायचं आणि रात्री अपसराया मध्ये जाऊन पडायचं, या सर्वाना ओकत्र आणणारा दुवा म्हणजे बनारसी, त्याचा प्रांजल निष्कपटी स्वभाव, त्याची उत्सुक्ती प्रतिभा, यामुळे तो सर्वाना हवाहवासा वाटे.

गेल्या दोन तीन वर्षांत त्यानं केलेलं काव्य म्हणजे त्या सर्वाच्या उत्सुकतेचा विषय.

त्यातून त्याच्या काव्याचा विषय म्हणजे प्रेम, प्रीती, अेखाच्या ज्योतिसारखं दाहक, इंद्रधनुष्यसारखं मोहक, निर्झरासारखं गंभीर, क्षितीजासारख असीम, पर्जन्यासारख जीवनदायी, अळ्वावच्या जलबिंदुसारखं चंचल, मृत्युसारखं प्रलयंकर.

प्रेमाची ही अनेक रूपं बनारसीनी अनुभवलेली, विविध अनुभवाच्या बरसातीत तो कधी कधी भिजून गेला तर कधी मिटून गेला, कधी भग्न दग्ध झाला तर कधी विमग्न झाला.

त्याची लहानशा आयुष्यातला अेक प्रचंड हिस्सा या भावनेने व्यापलेला.

त्याच्या प्रतिभेला स्वप्न पडलं ते प्रणयाचं त्याच्या नवउन्मेषशाली प्रतिभेला साद देणारी होती ती अदम्य प्रेमभावना.

पुन्हां पुन्हां आवाहन करून ती त्याला जागवित होती. प्रीतीच्या नाजुक रंगीन वस्त्रानी नटलेली रती भावनेच्या

.७४.

धाग्यात बेमालून गुंफली गेलेली वासना, प्रेमाच्या उदात्त नावाखाली दडलेला व्यभिचार कधी नारीच्या देह सौन्दर्याचा अविष्कार हे सारं त्याच्या त्या कवितेतून व्यक्त होवून लागलं.

बनारसीला दाद मिळताच होती, गोमतीच्या अवखळ लाटांच्या चंचल खळबळीतून तिचाही हुंकार जणू कांही औकू आला.

मेघमंडळ बीच चंद विराजे
मुखमंडळ घनकुंतल छाजे

त्याच्या डोळ्यासमोर ढगानं बेढलेला चंद्र दिसत होता. आणि मोकळ्या केसातल्या महिरपीत शोभणारा तिचा मुखचंद्र, कधी तरी पाहिलेलं ते रूप, हंसासारखी डोलदार चाल, नील सरोवरासारखे नयन, सुरुच्या झाडासारखा उभट बांधा, गुलाबाच्या पाकळी सारखे ओठ.

युवतीच्या सौन्दर्याची ओकेक कल्पना मनात चमकून जायची, ते दृष्ट्य त्याच्या मन चक्षुसमोर दिसायचं आणि लागलीच काव्य बनुन साकार व्हायचं.

ती वेड लावणारी अक्षरं तो वाचीत राहिला. अेका मागून ओक औकणारा, न गाणारा दोन्ही ओका अनुपम धुंदीत.

रात्र चढत राहिली, काव्याची रंगारंग मैफील रंगतच राहिली.

किना-यावरच्या दोन कोळ्यांची आरडाओरड ऐकू आली. रंगाचा भंग झाला. यांच्यापासून हाकेच्या अंतरावर ते कोळी उभे होते. नदीकाठी असलेले कांही लोक तिकडे धावले.

आत्ता अशा परिस्थितीत स्तब्ध राहणं शक्य नव्हतं, हे सारे त्या दिशेला धावले.

गोमतीच्या लाटानं किना-यावर हे प्रेत आणून टाकलेलं, ओक तरुण स्त्रीचं.

.७५.

कुजलेलं कुरुप, दुर्गधमय,

कुतुहूल मिसळलेल्या नजरेतून किळस डोकावत होती, अधर्या शाबूत राहिलेल्या चेह-यावरुन कोळ्यानं प्रेत ओळखलं.

ही तर सुधुरामयची मुलगी, अशी कशी मेली ? ही ओकच चर्चा सुरु, मृत्यूच्या कारणांची. बनारसी हतप्रभ.

परवा संध्याकाळी तर त्याने तिला दुमकत दुमकत बाजारातून जाताना पाहिलं.

तारुण्याची मर्स्ती, सौन्दर्याचा गर्व धुंदी अंगांगात भिनलेली सा-या जगाला ठोकरुन देण्याचा अंहंभाव मुद्रेवर होता, रोमरोमात चैतन्याची सळसळ, देहमनात यौवनाचा बहर उँफळ्ले ल ।

आणि आज ! याक्षणी आपण हे काय पाहतोय . !

कुठं गेले ते रुप ? काय अखेर झाली त्या सुंदर शरीराची, माती. मातीपेक्षांही भयानक.

काल तिच्या प्राप्तीसाठी तळमळून उसासे टाकणारे आज या सडक्या, विरुप देहाला पाहून नाकाला वस्त्र लावून तिच्यापासून दूर दूर पळूं लागलेले.

मृत्युच्या स्पर्शानं तिचं लावण्यमय शरीर बीभत्स झालेलं.

बनारसी शहारुन गेला, मृत्युच्या त्या दर्शनानं अंतरातून हादरुन गेला, त्याच्या मस्तकातली तेजस्वी वीज जळून तिचा कोळसा झाला.

आपण या अशाच नाशवन्त वस्तवर कविता करतोय. रात्रंदिवस त्या कैफात स्वतःलाही विसरुन जातोय या भावनेनं तो उन्मळून गेला.

त्याला किंचाळावसं वाटलं, खोटं आहे हे सगळं, साफ खोटं.

तिथून शक्यतो दूर जाण्यासाठी सर्वजण झापाझप पावलं उचलूं लागले, कुणी दरोगाजीला बर्दी देण्यासाठी तिकडे गेला.

.७६.

सारं मित्रमंडळ पूर्वीच्या जागी परतले.

मरु दे ती पीडा, पुरवराज बनारसला म्हणाला.

छे

बनारसीन नकारार्थी मान हलविली विदीर्णपणे पुढची वही मिटून समोरच्या गोमतीच्या प्रवाहात फुकून दिली.

क्षणभर काय झालं ते कुणाला कळलंच नाही, पण ते लाखमोलाचं काव्य असलेली वही बनारसीनं नदीत टाकून दिलेलं ध्यानी आल्यावर दोघं चौघं तिकडे पळाले.

व्यर्थ !

त्या प्रेमकाव्याला आपल्या प्रवाहात घेवून गोमती आवेगानं पुढे चालली होती, खूप प्रयत्न करुलही इकडे तिकडे उडालेली, भिजून वाया गेलेली दोन तीन पानं तेव्हढी हांती लागली.

मित्रांचं मन अेखांद सुतक आल्यासारखं दुःखी , त्यांची हळ्हळ चुटपुट लागलेली.

ते उद्धिग्न.

ये क्या किया तू ने

म्हणत त्यांनी बनारसीच्या या अविचाराच्या कृतीबद्यलची प्रतिक्रीया व्यक्त केली.

आणि बनारसी ओक मोहजालातून मुक्त झाल्यासारखा, असल्याच्या मृगजळाच्या पाठलागातून सावध होवून भानावर आल्यासारखा निर्भयपणे उभा.

.७६अ.

बेटा कुटुंबाचा भार आता उचलला पाहिजे, आपण व्यापारी माणसं. तुलाही हाच व्यवसाय करायचाय. तुझ्या आयुष्यात ओक नवी संधी येणार आहे त्यात तूंउयशस्वी होशील असा मला विश्वास वाटतो माझा तुला आशिर्वाद आहे.

बनारसीच्या कपाळावर खरगसेननी चंदनकेशाराचा टीळा लावून ते म्हणाले, त्यांचा चरणस्पर्श घेण्यासाठी तो खाली वाकला तेव्हां त्याला छातीशी लावून घेताना ते सद्गदित झाले. कंठ भरून आला.

अनेक सावधगिरीच्या सूचना त्यांनी सांगितल्या. बनारसी निमूटपणे त्या ऐकत होता.

त्याचं मन जौनपुरास विटलंलं, ओकतर इथे व्यापार करण्यासाठी जास्ती वाव नव्हता दुसरं म्हणजे कांहीतरी धाडस करण्यासाठी तो आतुर झाला होता.

इथे राहून आपली स्थिती डबक्यातल्या माशयाप्रमाणे झालीय असे त्याला वाटत असे. त्याची न त्याच्या कांही व्यापारी मित्रांची नजर होती आग्रयाकडे.

आग्रा मोगल साम्राज्याची राजधानी, मोठमोठे कलावन्त, राजकारणी. मुत्यद्यी, व्यापारी, जौहरी, यांच्यासारख्या सन्माननीय नागरिकांच्या वास्तव्यानं औश्वर्यसंपन्न झालेली नगरी.

आग्रयानं त्यांना मोहित केलेलं, ती नगरी त्यांना साद घालीत होती.

शिवाय हे एकच कारण नव्हतं, स्वतःच्या संसारातलं ओक मोठं दुःख बनारसीला विसरायचं होतं त्यासाठी कांहीकाळ तरी या घरापासून दूर राहण्याच्या प्रयत्न त्यामागे होता.

.७६३.

त्याची तीन आपत्य जन्माला आल्या आल्या मृत्युमुखी पडली होती. त्यांना जीवन मिळते न मिळते तोवर मरणाची काळी छाया भेसूर सावली त्यांच्यावर पडायची.

त्या कोवळ्या जीवांचे निषप्राण अचेतन शरीर पाहून बनारसीदासाचं भावूक हृदय दुःखानं व्याकुळ व्हायचं त्यांच्या शोकाला पारावार रहायचा नाही.

पक्षी उडून गेल्यावर रिकास्या झालेल्या भयाण पिंज-यासारख त्या बालकांचं कलेवर दिसायचं.

काहीं दिवस सारं घरदार दुःखाच्या आवर्तात बूऱ्हून जायचं, मग पुनरपि हळू हळू आशेच्या किरणानी घर उजळून जायचं. कालाच्या प्रवाहात दुःख बोथट व्हायचं, जीवनाच्या दुर्दम्य इच्छेनं पुन्हा ओकवार नित्य व्यवहार सुरु व्हायचे.

पुन्हां नुकतीच अशी दुःखद घटना घडलेली, बनारसीचं हृदय अत्यंत शोकाकुल झालं, अशा मनस्थितीत असतानाच आग्रयाच्या व्यापाराचं निमित्त समोर आलं.

त्यानं ठरवलं, आपण जायचं, त्याच्या या निर्णद्यानं खरगसेन आनंदले, अलीकडे त्याच्याविषयी त्यांना थोडी आशा वाटू लागली होती. यापूर्वी त्याच्या वागण्यानं ते फार वैतागून गेले होते.

आपल्या प्रेमकाव्याचं बाड त्यानं गोमतीत फेकून दिल्याचं खरगसेनना कळलं तेव्हां त्यांना वाटलं की आता हा सुधारला, याच्या मागचं ग्रहण आता सुटेल. आपल्या घराचा उज्ज्वल भविष्यकाळ फार दुर नाही.

.७७.

आणि खरंच त्या घटनेनंतर बनारसीदासमध्ये घडलेलं परिवर्तन पाहून ते चकित झाले, सुखावले रोज सामायिक करणे, मंदिरात जाऊन जिनेद्र भगवन्ताचं दर्शन केल्याशिवाय मुखात पाणीही न घेणे वा कंकमुळे, पालेभाज्या न खाण या सा-या व्रतांच पालन बनारसीदास करीत होता हे पाहून त्यांना वाटले की ओक चांगले परिवर्तन त्यांच्यात घडते आहे.

त्यांना हे देखील स्पष्ट दिसत होतं की आधीचं अनितिच व्यभिचाराचं वागण त्यानं सोडलेलं आहे.

सदाचाराच्या निर्मल प्रवाहान आधिची सारी मलिनता वाहून गेली होती, अेक नवा बनारसी उदयाला आला होता.

आजवर ज्या बनारसीदासची निर्भत्सना कुटुंबातल्या व बाहेरच्या लोकांनी केली होती त्याच्याविषयी आज मात्र सर्वजण प्रेमाने व आदरानेउबोलत होते.

अखेर मूलभूत बदल हा व्यक्तीच्या अंतरंगातूनच व्हायला हवा असतो, बाहेरुन लादून कांही उपयोग नसतो हे सर्वांना समजून चुकलं होतें.

याक्षणी खरगसेनना पूर्वीच्या सा-या घटना आठवत होत्या. त्यांचं पित्याचं क्षमाशील हृदय वात्सल्यानं भरून आलं.

बनारसीदासबरोबर देण्यात यावयाच्या सर्व वस्तूंची व्यवरिथत यादी केली होती, त्यावर त्या वस्तूची किंमत घालून ती त्याच्याजवळ दिली, बरोबर द्यावयाचे सर्व सामान ओसरीवर आणून ठेवले होते.

मोल्यवान खडे, अलंकार, नील, पाचू, रत्न कंकण, अंगठया, रत्नांचा चुरा, वीस मण तूप, दोन पखालीभरुन गोडेतेल, जौनपुरी कापडांची चार गाठोडी या सर्व वस्तू त्यानी दोनशे रुपये रोख देऊन खरेदी केल्या होत्या.

.७८.

आणि या सर्व वस्तू आग्रयाच्या बाजारपेठेत नेवून किफायतशीर भावानं विकायच्या होत्या.

रत्न माणिक, हिरे, अलंकार या बहुमोल वस्तू त्यानं कमरेच्या कशात, धोतराच्या नि-यात लपवून ठेवल्या. बाकीच्या सामानासाठी बैलगाडी भाड्यानं ठरवली होती. गाडी दारात येऊन उभी राहिली, बनारसीदासनं पिताजीना, मा दादीला प्रणाम केला आणि दाराशी येवून थांबलेल्या आपल्या व्यापारी मित्राबरोबर तो निघाला.

त्याची दूरवर जाणारी पाठमोरी आकृती अस्पष्ट होवून वळणावरुन दिसेनाशी झाली. तिकडे दृष्टी लावून खरगसेन अजूनही दारात उभं.

पुत्राच्या विरहाने डोळ्यात उभ्या राहिलेल्या आसवांच्या पडद्यावर त्याच्या उद्याच्या उज्ज्वल भविष्याची स्वप्न त्यांना दिसत होती.